

ОРІЄНТАЛІЗМ РОСІЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ЯК МАРКЕР ІМПЕРСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ

Юрій Ковбасенко¹

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка
Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9832-7287>

ORIENTALISM IN RUSSIAN LITERATURE AS A MARKER
OF IMPERIAL MENTALITY

Yurii Kovbasenko

Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Ukraine

Abstract. The article is devoted to the study of Orientalism in Russian (Muscovite) literature and the identifying of effective ways to counteract the Kremlin's use of literature and culture as an ideological weapon (weaponization) for the colonization of other nations. Also, the author's task was to find effective ways to deconstruct the old models of research and/or teaching of Muscovite literature and culture by Russians (Slavists) around the world and to develop new ones. The main strategies of promoting Orientalism, which embodies the Muscovite imperial view of the East as "inferior," "childish," "wild" and "sluggish" and in need of imperial control, were traced and examined in this article. It was concluded that, regardless of the strategy of presenting Orientalist aspects in literary works (whether as direct imperial bullying or as a "compassionate" liberal discourse), Muscovite writers have always been and remain "troubadours of the Empire" (Ewa Thompson).

Key words: orientalism, Russian studies, Slavic studies, postcolonial studies, "good Russians", weaponization of literature

“У Європі ми (росіяни, московити. – Ю. К.) були похліб-
цями й рабами, але до Азії зайдемо панами. У Європі ми
були монголами, а в Азії навіть ми виглядатимемо євро-
пейцями. Місія наша в Азії цивілізаційна...”²

Фьодор Достоевський

¹ Faculty of Ukrainian Philology, Culture and Art, Department of World Literature, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Ukraine. E-mail: y.kovbasenko@kubg.edu.ua.

² Ф. М. Достоевський, *Собрание сочинений в пятнадцати томах*, т. 14: «Дневник писателя» – 1877, 1880 и 1881 год, Санкт-Петербург 1995, с. 509.

ПРОПОЗИЦІЯ РУСИСТАМ/СЛАВІСТАМ УСЬОГО СВІТУ

Повномасштабне вторгнення Російської Федерації (РФ) до України 24.02.2022 року часто називають початком III Світової війни. Не хотілося б, аби це виявилось правдою, але паралелі з початком II Світової війни (1939–1945) очевидні: 1) “Гливицька провокація” (пол. “Prowokacja gliwicka”, 1939) переодягнених поляками гітлерівців як *casus belli* для нападу на суверенну Польщу = інсинуації РФ про, нібито, порушення прав російськомовних в Україні як привід для т. зв. “русской весны” із вторгненням “зелених чоловічків” до Криму та Донбасу (2014) та повномасштабного вторгнення (2022) збройних сил РФ до України; 2) цинічне порушення Гітлером Версальського договору та Мюнхенської угоди = цинічне порушення Путіним Будапештського меморандуму та законодавства ООН щодо непорушності міжнародно визнаних кордонів. Перелік можна продовжувати й продовжувати...

Водночас значна частина людства все ще не збагнула реального масштабу цієї екзистенційної загрози, оскільки сприймає РФ абсолютно неадекватно. Тож від якнайшвидшого усвідомлення світовою громадськістю не міфологізованої, а реальної російської (ординської) ментальності, залежить доля всього світу.

Держава, яка нині називається “Російською Федерацією”, завжди залишаючись деспотичною імперією за своєю внутрішньою сутністю, водночас часто змінювала свої назви: 1) “Московське князівство” (1283–1547); 2) “Московське царство” (1547–1721); 3) “Російська імперія” (1721–1917); 4) “Російська Советська Федеративна Соціалістична Республіка” (РСФСР) як центр “Союзу Советських Соціалістичних Республік” (СССР, 1922–1991), а від розпаду СССР (1991) й до цього часу – 6) “Російська Федерація”.

При цьому російські історіографія та пропаганда протягом століть уперто заміщають всі згадані історичні назви вигаданим псевдонімом “Росія” (або “Русь”), запровадженим указом (1721) Петра I та фактично вкраденим в України як прямої спадкоємиці середньовічної Київської держави – України-Русі. І це не випадково, бо штучна самоназва “Росія” покликана хоча б асоціативно пов’язати азійську московитську державу саме з Європою, із Заходом. Тут Московія вкотре краде українську історію, оскільки насправді середньовічна Європа мала тісні зв’язки саме з Києвом, який виник у 5 ст., але аж ніяк із Москвою, яка з’явилася на 7 століть пізніше як віддалена провінція України-Русі. Тому, аби не множити й не легітимізувати імперських фейків, я тут переважно вживатиму узагальнену історичну назву “Московія”, а її населення всіх історичних епох називатиму “московитами”.

Ситуація ускладнюється тим, що географічно віддалені від Московії народи переважно сприймають її викривлено, оскільки засліплені “блискотливим фасадом” гадано “великої” російської культури (так іноді віддалік видно блискотливу вітрину маркету, за якою – порожнеча). Натомість народи, які колись мали нещастя жити під владою та/або поруч із Московією, добре знають притаманну москвитам “ментальність орди” (Євген Гуцало): жадібність, заздрісність, неохайність, лінощі, безгосподарність, патологічну жорстокість у поєднанні з невситимим інстинктом загарбання та плюндрування чужих територій, поневоленням, винищенням та пограбуванням інших етносів. І ця “тримуча ментальна суміш” є іманентно притаманною як правлячим верхівкам, так і “глибинному народу” Московії протягом усієї її вікової історії. Тому пошуки чи то “доброго царя/президента”, чи то якоїсь нової, демократичної еліти (як, наприклад, сприймалася світом “команда Бориса Єльцина” на схилку ХХ ст.) для трансформації Московії в осяжному майбутньому нічого не дадуть³.

До значної частини людства, котра все ще не може і/або не хоче збагнути темної сутності “загадкової московитської душі”, можна віднести не лише численну “п’яту колону” Кремля. І не лише ті заангажовані ділові кола, котрі, чудово усвідомлюючи агресивно-загарбницьку сутність Московії, все-таки обирають “не цінності, а цінники”, тобто власні бізнес-інтереси, заплющуючи очі на незліченні злочини Московії проти людяності. Вони самі зробили чи роблять свій вибір, тож самі за нього й відповідатимуть.

Я ж адресую цю статтю передовсім тим, кого століттями дезорієнтували, зомбували, інтоксикували сфальшованим іміджем міфічної “великої” московитської цивілізації, культури та літератури. А на таку само-рекламу Московія ніколи не шкодувала ані коштів, ані зусиль. Імперська логіка була і є простою: з Америки чи Африки реального дикунського життя більшості москвитів не побачиш. Водночас навіть у найвіддаленіших куточках світу можна придбати ошатний томик Миколи Гоголя чи послухати вишукану музику Петра Чайковського (до слова, обидва ці митці мають українське коріння). Тож саме в піар і вкладалися, і вкладаються фантастичні кошти, награвовані в підкорених Москвою народів. Саме так, “*step by step*”, крапля за краплею, століття за століттям у всьому світі й формувалася міфічна “картинка” Московії як нібито “великої цивілізації”, а не реалістичне бачення її як країни брудних нужників та пропитоного й наркотизованого “глибинного народу”. Звідси питання: як же краще донести до світу правду про антицивілізаційну сутність менталітету москвитів, аби хоч трохи убезпечити його від московитської загрози?

І тут слід згадати про величезний загін русистів усього світу, котрі досліджують і/або викладають московитські літературу, мову, культуру,

³ Пор. Є. Гуцало, *Ментальність орди*, Київ 1996.

входячи до наукових рад та редакційних колегій авторитетних фахових видань, активно рекламуючи гадані “велич і ексклюзивність” московитської літератури, а отже й “велич і ексклюзивність” самої Московії, тим самим (свідомо чи ні) ретушуючи “криву пику Росії” (Віссаріон Белінський) та відволікаючи увагу світової спільноти від реальних злочинів РФ. Важлива ремарка: ці *русисти* доволі часто послуговуються псевдонімом “*славісти*”. Але, хоч *de jure* їхні осередки називаються центрами *славістичних* студій, *de facto* переважно вони є центрами саме *російської* культури. Виходить за Джорджем Орвеллом: “Усі слов’яни рівні, але московити – рівніші”.

Проблема суттєво серйозніша, ніж може видатися на перший погляд. Так, у квітні 2022 року, коли увесь світ уже здригнувся від жахливих злочинів армії РФ у Бучі та Маріуполі (масові розстріли й катування мирного населення, викрадення й зґвалтування дітей і навіть немовлят), дехто з інтелектуалів США організував флешмоб “Cancel Putin, not Pushkin” (“Заборонити Путіна, але не Пушкіна”). Ця позірно “шляхетна” акція (мовляв, “мистецтво поза політикою”) допомогла Кремлю послабити санкційний тиск цивілізованого світу на РФ, суттєво зменшивши іноземну допомогу Україні. Відтак ця “гуманна” акція західних інтелектуалів коштувала багатьох додаткових смертей та крові українців, у т. ч. мирного населення та дітей⁴.

Але ж фактично те саме, що й організатори згаданого флешмобу, постійно роблять вже згадані тисячі русистів усього світу, досліджуючи та/або викладаючи (а отже рекламуючи) твори московитської літератури. Тому, усвідомлюють вони це чи ні, а **кров убитих та покалічених московитами українців бризкає й на цих русистів**.

Водночас я чудово розумію, що Александр Пушкін, Лев Толстой, Фьодор Достоевський та ін. давно стали “науковою долею” тисяч русистів усього світу. Зрозуміло й те, що цим русистам часто некомфортно змінювати вже звичний матеріал дослідження. Тому не слід плекати ілюзії, що замість Фьодора Достоевського вони залюбки та швидко переорієнтуються на дослідження, скажімо, Григорія Квітки-Основ’яненка (без жодних сумнівів у естетичній вартісності доробку останнього). До того ж, на Заході професори часто обираються на посаду пожиттєво (як Папа Римський), отже, швидкого оновлення тамтешнього складу русистів очікувати не доводиться.

І пишу я про це зовсім не “теоретично”, а маючи власний досвід зіткнення із закордонним проросійським “науковим спрутом”, оскільки мою статтю про імперський фермент у творчості Александра Пушкіна, порушуючи всі стандарти наукової етики, без жодних пояснень, два роки

⁴ Згадаймо хоча б цинічну, посеред білого дня, атаку РФ 08 липня 2024 року на Всеукраїнську дитячу лікарню “Охматдит” (від “ОХ-орона МАТ-ері й ДИТ-ини”) в Києві.

поспіл банили в редколегіях наукових видань Східної Європи, які саме статтю про Пушкіна (щоправда, дифірамбічну) й замовляли, аж поки вона таки була опублікована⁵. І така ситуація є типовою⁶.

З огляду на все це, я пропоную русистам усього світу чи не єдиний шлях, який дозволить їм, з одного боку, продовжити дослідження/викладання знайомої їм московитської (російської) літератури, але, з другого боку, не плямувати власну карму сльозами та кров'ю численних жертв Московії. Досліджуючи творчість “Толстоєвських” (Євген Маланюк), зосереджуючись на художніх здобутках московитських письменників (а ці здобутки є поза будь-яким сумнівом), сучасні русисти зможуть водночас послужити добру, опри-явнюючи антилюдяну сутність Московії як “імперії зла” (Рональд Рейган) і тим самим застерігаючи людство від цього зла. **Цей шлях – об'єктивна постколоніальна інтерпретація творів московитської літератури (передовсім тих, де є ознаки орієнталізму).** І мова зовсім не про зумисну сатанізацію московитської літератури, а лише про тверезіший погляд на неї.

Максим Паленко, *Полонені*, 2022

⁵ Ю. Ковбасенко, Адам Міцкевич, Олександр Пушкін, Тарас Шевченко: візія національної ідентичності, місце в літературному каноні, “Teka Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych” 2019, с. 33–52.

⁶ І. Срібняк, *Відлуння війни...: історія одного апелю (про усунення російських науковців зі складу наукових рад польських академічних журналів у світлі епістолярного діалогу з їх головними редакторами)*, [в:]. «Z tarczą albo na tarczy»: wojny w historii cywilizacji światowej, Warszawa – Paryż 2022, с. 36–45.

Позитивним прикладом тут є позиція професорів Тімоті Снайдера та Еви Томпсон (США), Мирослава Шкандрія (Канада), Вільяма Блейкера (Велика Британія) та ін. Проте поки що ця когорта є радше нечисельним винятком, ніж мейнстрімом, тож вона має суттєво зростати.

ЩО TAKE ОРІЄНТАЛІЗМ?

До широкого наукового вжитку термін і поняття “орієнталізм” увів палестинець Едвард Саїд в однойменній роботі *Орієнталізм* (1978), де зазначені такі риси орієнталізму:

1) Захід і Схід різко протиставлені один одному, осмислюються та самоідентифікуються в парадигмі “*вони є діаметральною протилежністю нам*” (“Oh, East is East, and West is West, and never the twain shall meet...” (Rudyard Kipling, *The Ballad of East and West*). Орієнталісти вбачають у Заходу й Сходу передовсім такі контрастні риси:

ЗАХІД	СХІД
гуманізм	жорстокість
цивілізованість	дикість
чистота	бруд
упорядкованість	хаотичність
енергійність, завзятість	лінощі, млявість

2) Постійно акцентується “дитинність” Сходу, який, нібито, не здатен сам себе презентувати, дати собі раду без допомоги “старшого”, “просунутишого” Заходу.

3) Схід чаїть специфічні загрози: на глобальному рівні це, скажімо, “жовта загроза” (“панмонголізм”; багатолюдність Китаю, Індії та ін. азійських країн як постійна екзистенційна загроза відносно малочисельній “старій” Європі); “зелена загроза” – ісламський тероризм тощо); на рівні ментальності окремих людей – це “східна підступність”, незрозумілість людям Заходу.

Отож, слідом за Едвардом Саїдом, під “орієнталізмом” я розумію імперські стратегії продукування спрощених і/або деформованих стереотипних образів Сходу (латин. *Orient*, звідси й “орієнталізм”) як екзотичних, примітивних та дитинних. Тим самим орієнталізм сприяє виправданню колоніальної експансії та домінування Заходу над східними народами, як у економічно-мілітарному, так і в культурному плані.

ЧОМУ САМЕ ОРІЄНТАЛІЗМ?

Проте в когось може виникнути питання: а чому акцент робиться саме на орієнталізмі? Хіба Московія не здійснювала експансію ще й на Захід? Тим більше, західний вектор московитської агресії теж залишив у російській літературі помітний слід: *Клеветникам России* [Наклепникам Росії, 1831] Александра Пушкіна; *Скифы* [Скіфи, 1918] Александра Блока; *На независимость Украины* [На незалежність України, 1991] Іосіфа Бродського та ін. Усе це, звісно, так. Проте колишні західні колонії Московії (Україна, Польща, країни Балтії, Чехія та ін.), попри всі імперські утиски та жорстку цензуру, все-таки мали власні “голоси”, які лунали в світі (скажімо, Польща – Адама Міцкевича, Україна – Тараса Шевченка, Чехія – Мілана Кундера), котрі могли сповістити світ про згадані утиски та геноцид, і відтак московитська агресія на Захід могла сприйматися світом реалістично, саме як агресія.

Натомість на Сході все було значно трагічніше. Той невпинний, нещадний та тотальний “орієнтальний геноцид”, що його століттями чинили й чинять московити (надто за Уралом, подалі від очей Європи), сам собою вже ніколи не зрине в світовій пам’яті, оскільки про нього навіть нікому було розповісти. Східні етноси оборонялися героїчно, але гинули мовчки, та ще й імперія говорила замість них, даючи власну інтерпретацію подій, ведучи тотальну “семантичну війну”. Тому московитська експансія на Схід навіть сьогодні переважно сприймається світом не як агресія, а чи то як “освоєння Москвою диких земель”, чи то як “добровільне приєднання до Росії” нових територій, а відтак сама Московія усвідомлюється як “НЕ-імперія” чи “нетипова імперія” (іноді навіть чути софізм “Росія – це імперія навпаки!”). Це несправедливо, і справедливість треба поновлювати.

До того ж, традиційна імперська брехня про, нібито, “високу цивілізаційну місію Московії”, яку та, мовляв, несла й несе іншим народам, краще спрацьовувала щодо інтелектуально й економічно менш розвинутого Сходу, ніж щодо Заходу, який був і залишається значно просунутішим за саму Московію (див. цинічне одкровення відомого московитського письменника Фьодора Достоевського в епіграфі цієї статті).

Отже, метою статті є розгляд орієнталізму російської літератури як маркера імперськості Московії задля пошуку ефективних шляхів деконструкції старих (глорифікаційних) та пошуку нових (постколоніальних, антиімперських) стратегій дослідження та/або викладання московитської літератури й культури в усьому світі.

Відтак розглянемо втілення головних стратегій орієнталізму в московитській літературі.

СТРАТЕГІЯ “ВОВК І ЯГНЯ” (ВІДВЕРТИЙ ІМПЕРСЬКИЙ БУЛІНГ)

Яскравим прикладом прямого декларування імперської зверхності Московії над Сходом є балада Михайла Лермонтова *Спор* (*Как-то раз перед толпою соплеменных гор...*) [*Спір* (*Раз колись перед юрбою супровідних гір...*), 1841]. У ній наявне практично все “меню орієнталізму”, яке більш ніж через століття сформулює Саїд. Іноді навіть складається враження, що в своєму *Орієнталізмі* Едвард Саїд буквально повторив імперський каталог, наведений у баладі *Спор* Михайла Лермонтова. Передусім, протиставлені, з одного боку, “лінивий, млявий та безсилий” Схід, та, з другого боку, “активний, войовничий та сильний” Захід (точніше, вигаданий в Московії новий “центр сили” – “Північ” як символічний маркер Російської імперії). Проте ця підміна не знімає фундаментальної опозиції: як в Михайла Лермонтова (“Північ vs Схід”), так і в Едварда Саїда (“Захід vs Схід”) саме Схід репрезентується як слабший та цивілізаційно “нижчий”.

У XIX ст. на Кавказ одночасно претендувало зразу три імперії: з одного боку, Османська та Перська (обидві узагальнено позначені Лермонтовим як “Схід”), та, з другого боку, Російська (“Північ”). То котра з-поміж них, на думку московита-імперця, “право має” (Фьодор Достоевський) колонізувати Кавказ? Але зразу підкреслю найголовніше: **думки самих кавказців про їхнє бажання/небажання підпадати під владу будь-якої імперії жодні колонізатори, звісно, не питали** (як зараз РФ не питає українців, хочуть чи не хочуть вони знову під іго Московії).

На глибоке переконання Михайла Лермонтова, панувати на Кавказі мала право лише Російська імперія (“могутня Північ”), але аж ніяк не Персія чи Туреччина (“струхлявілий Схід”, див. нижче). Цю думку поет утілює у віртуальній персоніфікованій суперечці двох найвідоміших кавказьких гір: Казбека та Ельбруса (названого у вірші “Шатом”). Шат попереджає Казбека про могутність Сходу:

– Бережись, Казбеку, нині, –
Мовив сивий Шат. –
Підкорився ти людині
Недаремне, брат!
Келій димних набудує
На терасах гір
І ущелини згвалтує
Грюкотом сокир;
І лопата вірже груди,
Дяка від людей,
Мідь і золото добуде
Із твоїх грудей.
Вже долають каравани

Скель крутих вали,
 Де гніздились лиш тумани
 Та царі-орли.
 Люди хитрі! Хоч марудний
 Перший був похід,
Бережись! Багатолюдний
*І могутній Схід!*⁷

Імперська (орієнталістська) концепція Лермонтова втілена у відповіді Казбека: *“Не боюся того Сходу! – / Тут Казбек прорік, – / Бо тамтешні всі народи / Сплять дев’ятий вік...”*

Далі розгорнуто панорамну “орієнталістську” оцінку всього Сходу як світового явища (в *Таблиці 1* виділено оціночні слова, що позначають вже згадані “млявість і безсилля” Сходу):

Грузія	Глянь: у затінку чинари Сік солодких вин На цяцьковані шальвари <i>Сонний ллє грузин;</i>
Персія	І, сповивши в дим кальяна Розписний диван, Між перлистих струн фонтана <i>Мріє Тегеран;</i>
Палестина	Біля ніг Єрусалима Божий племінь зжер <i>Нерухомий край, що німо</i> <i>Ліг – і ніби вмер;</i>
Єгипет	Далі, поза тінню – зроду, Миє жовтий Ніл <i>Спечені у камінь сходи</i> <i>Царствених могил;</i>
Арабський світ	Бедуїнів зникли зграї, <i>Кочівник змалів,</i> Лічить він зірки й співає Про діла батьків...

⁷ Тут і далі переклад з російської Валерії Богуславської, яка дозволила його використання за умови зауваження, що особисто вона вважає Лермонтова не імперцем, а симпатиком кавказьких народів.

Цей талановитий з поетичної точки зору каталог локацій “сонного Сходу” створює кумулятивний ефект, що наростає з описом кожного наступного локусу, аби фіналізуватися висновком-крещендо: **“Ні! Поста-рілому Сходу / Не здолать мене!”**⁸.

І ось на контрасті з “постарілим-струхлявілим Сходом” окупант Міхаїл Лермонтов розгортає дифірамбічний опис мілітарної могутності Московії:

– Не хвалися так зарані, –
Мовив сивий Шат, –
Щось на півночі в тумані
Клубочіться, брат!»
Звісткою був потаємно
Знічений Казбек,
Мимохіть на Північ темну
Глянув – цур і пек! –
Повний сумніву і скрухи,
Пильно стежить він,
Споглядає дивні рухи,
Чує гуки, дзвін:
Від Уральської колиски
До Дунай-ріки,
Коливаючись у блиску,
Йдуть і йдуть полки.
Білі тріпотять султани,
Наче ковила,
То пістряві мчать улани,
Курява, імла;
Батальйони до звияги
Стелять славу путь,
Попереду мають стяги,
Барабани б'ють;
Батарей мідним строєм
Скачуть і гримлять,
У диму, як перед боем,
Гноти в них горять...

⁸ В оригіналі: “Нет! не *дряхлому* Востоку / Покорить меня!”. У першоваріанті було: “Нет! не *старому* Востоку / Покорить меня!”. Але слово “старий” (рос. “старый”) Лермонтова не влаштувало, оскільки воно не є однозначно пейоративним. Наприклад, “старими” були й Казбек та Шат (Ельбрус), а також опоетизований в баладі *Спор* московитський генерал Єрмолов (кат Кавказу, яким чеченки лякали своїх дітей). Тому Лермонтов замінив слово “старому” на “*дряхлому*”, підкресливши **не стільки старість, древність, скільки цивілізаційне виснаження Сходу**. Тому, думаю, в українському перекладі до-речнішим був би варіант “Ні, *струхлявілому* Сходу / Не здолать мене”.

У Московії здавна сформувалося зверхнє ставлення до кавказців як до, буцімто, “неосвічених дикунів”, “неотесаних невігласів”. Яскравим прикладом тут може бути образ офіцера московитського окупаційного війська Григорія Печоріна, протагоніста роману того ж таки Лермонтова *Герой нашего времени* [*Герой нашего часу*, 1840]. Ось як цей московит характеризує кавказьку княжну Белу, викрадену з його примхи та для його ж сексуальних утіх: “Кохання *дикунки* (sic!) трохи краще за любов знатної пані; *невігластво і протосердя* однієї так само набридають, як і кокетство іншої...” (гл. I, Бела).

Хоча в російській імперській літературі XIX ст. підкорені східні етноси постійно маркуються ярликами “дикуни, неосвічені, невігласи”, насправду багато кавказьких народів мали витончену культуру вже в ті далекі часи, коли самої Москви ще не існувало як такої. Проте історична правда Московію не цікавила й не цікавить ніколи. Саме така брехлива, зверхньо-імперська позиція й дозволяла московитам інтерпретувати та презентувати як у самій Московії, так і в усьому світі завоювання Російською імперією Кавказу (як і інших “східних народів”, та й не лише східних) не як брутальну імперську експансію, а як “прагнення Росії принести світло й вивищену культуру до **напівдиких** (виділення моє. – Ю. К.) кавказьких племен”⁹.

Попри це, своїй імперськості московити ніколи не визнавали й не визнають досі, водночас залюбки називаючи імперцями іспанців, французів та англійців. Москва постійно звинувачувала європейців у гнобленні негрів та індіанців, замовчуючи власне гноблення кавказців, бурятів, чукчів та інших колонізованих нею народів.

Цю лицемірну московитську імперську політику колонізації Сходу під виглядом “просвіти” та нібито “цивілізаційної місії” блискуче розвінчав Тарас Шевченко в поемі *Кавказ*:

...Просвітились! та ще й хочем
Других просвітити,
Сонце правди показати
Сліпим, бачиш, дітям!..
Все покажем! тільки дайте
Себе в руки взяти.
Як і тюрми муровати,
Кайдани кувати,
Як і носить!.. і як плести
Кнути узловаті –
Всьому навчим; тільки дайте
Свої сині гори
Остатнії... бо вже взяли
І поле і море¹⁰.

⁹ Лермонтовская Энциклопедия, ред. В. А. Мануйлов та ін., Москва 1981, с. 525.

¹⁰ Т. Шевченко, *Кавказ*, [в:] Т. Шевченко, *Кобзар*, Київ 2009, с. 317–318.

Українець саркастично називає московитську імперську експансію “сонцем правди”, яке, нібито, ніяк не хочуть побачити, збагнути, поцінувати “сліпі діти” Кавказу. У цій влучній метафорі гадані орієнталістські “неосвіченість” (“сліпі”) та “дитинність” (“діти”) народів Сходу вдало контаміновані. Сарказм (“*Просвітились!* та ще й хочем / Других *просвітити!*”) поширюється на сплюндровану Московією інтерпретацію гасла європейського Просвітництва¹¹: “Свобода! Рівність! Братерство!”. Адже, за Шевченком, “свобода по-московитському” полягає в умінні “*тюрми муровати*”, “*кайдани кувати... і носити!*”, “плести кнути узловаті”. У сухім залишку: мало того, що Московія підмінила ключові слова (поняття) європейського Просвітництва “свобода, рівність, братерство” на діаметрально протилежні: “тюрми, кайдани, кнути”, так іще й видає це за ... “*сонце правди*”.

Діаметральна протилежність поглядів на загарбання Кавказу, з одного боку, московита Міхаїла Лермонтова, та, з другого боку, українця Тараса Шевченка постає ще яскравішою, якщо врахувати, що їхні твори написані майже синхронно: *Спор* – у 1841, *Кавказ* – у 1845 році.

СТРАТЕГІЯ “ВОВК В ОВЕЧІЙ ШКУРІ”
(ПСЕВДОЛІБЕРАЛІЗМ “ХОРОШИХ РОСІЯН”)

Останнім часом до світового медійного поля ввійшло словосполучення “хороші росіяни” (“хорошие русские”). У ньому приховано диференціацію: мовляв, ті московити, які відкрито підтримують режим Путіна й зокрема війну РФ проти України – то, мовляв, “погані росіяни”. Але ті московити, котрі згаданий режим та його злочини не підтримують, або, принаймні, не декларують лояльності до нього відкрито – то, нібито, “хороші росіяни”. До слова, це латентна варіація вже згаданого “Cancel Putin («поганого росіянина»), not Pushkin («хорошого» росіянина)”. Але це софізм, бо кому, наприклад, допомогло те, що в 1939–1945 рр. існували одночасно і “хороші німці” (до прикладу, Еріх Марія Ремарк), і “погані гітлерівці”, якщо III Райх розв’язав і провадив найкривавішу в історії II Світову війну?

¹¹ Несумісність нутрянного московитського деспотизму з європейським Просвітництвом помічена й самими московитами. Так, Александр Грібєдєв у комедії *Горе от ума* [*Лихо з розуму*, 1824], вжив їдкий сарказм щодо будь-якої можливості просвітити Московію: “*Фельдфебеля в Вольтери дам*”. Блискучий французький інтелектуал Франсуа Марі Аруе (псевдонім “Вольтер”) став символом європейського Просвітництва. Уся глибина скепсису Грібєдєва прояснюється, коли врахувати, що в XIX ст. за виконання жакливого покарання шпідрутенами (т. зв. “палочна дисципліна” як символ деспотії) в московитській армії найчастіше відповідали саме *фельдфебелі*.

Наприклад, одним із “хороших росіян”, які виступали проти агресії СССР в Афганістані (1979–1989), вважався поет Євгеній Євтушенко. Він написав сміливий як на той час вірш *Афганский муравей* [*Афганська мурашка*, 1983]:

Росіянин заляк на афганським піску
Мусульманка-мурашка долає щоку
Дуже важко повзти, не голився вояк.
І мурашка до вбитого мовить отак:

“Ти не знаєш, де саме загинув від ран,
Знаєш тільки, що десь зовсім поруч Іран.
То для чого ти збройно удерся до нас,
Як до того не чув навіть слова «намаз»?

*Що даси ти країні убогій моїй,
Коли черги голодних стоять у твоїй ?...”*¹².

Здавалося б, на відміну від Михайла Лермонтова, який відкрито схвалював агресію Російської імперії проти Кавказу, через півтора століття Євгеній Євтушенко агресію СССР проти Афганістану таки засудив (“то для чого ти збройно удерся до нас”?).

Проте глибший аналіз підтексту його вірша засвідчує протилежне. Адже **Євтушенка обурює не сам факт московитської агресії проти суверенної країни**, а лише те, що злиденна Росія не може нічого запропонувати ще біднішому Афганістану (“Що даси ти країні убогій моїй, / Коли черги голодних стоять у твоїй?”). Тож виникає логічне запитання: а якби Московія була заможною, то чи мала би вона право вдиратися до інших країн (напр., 1979 – до Афганістану, 2008 – до Грузії, 2014/2022 – до України)? Звідси логічний висновок про те, що Євтушенка не влаштував не факт інтервенції СССР до Афганістану, а економічна відсталість Московії. А за таким ходом думки виходить, що якби СССР був економічно потужнішим (внаслідок чого мав би ще більше зброї та продовольства для армії), то він би завойовував чужі країни ще ефективніше, і, можливо, з’явилися б ще сміливіші дисидентські вірші “хороших росіян” на кшталт “Пакистанська мурашка” або навіть “Китайська мурашка”...

Сучасники Євгенія Євтушенка ставили схожі питання: “Чого ми (московити. – Ю. К.), під впливом ідеї месіанства, хотіли навчити афганців, якщо самі не навчилися гарно господарювати? [...] Де шукати початок нитки, з якої утворився клубок під назвою «війна в Афганістані»?”¹³

¹² Переклад з російської Юрія Чигиринського.

¹³ М. Бутурлакіна, *Публикации А. Боровика о войне в Афганистане в контексте освещения международных отношений в журнале «Огонек» в 1987–1989 гг.*, Белгород 2016,

А відповідь тут проста (хоч і незбагненна для самих імперців): “початок нитки” слід шукати не на схилку XX ст., а у витоках середньовічної Московії як вірного сатрапа й ментальної спадкоємиці деспотичної Золотої Орди. Московити завжди прагнули не до ефективного мирного господарювання (*“російському мужику працювати нудно”*, Лев Толстой), а до легкого збагачення шляхом постійного поглинання та пограбування чужих територій. Ось одкровення сучасного російського філософа Олександра Дугіна, чий підручник (передусім розділ “Сакральна геополітика”) полюбляють слухачі академії Генштабу РФ:

Ми, росіяни, мислимо виключно поняттям експансії і ніколи не розумувати-мемо інакше. Ми не цікавимося просто збереженням своєї держави чи нації. Ми цікавимося постійним поглинанням, шляхом чиненого нами тиску, максимальної кількості територій. Росія у своєму геополітичному та сакрально-географічному розвитку не зацікавлена в існуванні незалежної польської держави в жодній формі. Вона також не зацікавлена в існуванні України. ...Такі закони сакральної географії та геополітики¹⁴.

То що ж робила Московія (під тогочасним псевдонімом “СССР”) в Афганістані напівправду?

За офіційною версією, советські солдати допомагали афганському народу зберегти завоювання квітневої революції та захистити від американського імперіалізму. – писав московитський окупант. – Але за весь час служби під мій кулемет, не потрапив жоден американець. Прокидався й знову думав: чому влада не каже нам правду? Мовляв, **так і так, братва, треба захопити Афган...** Так ні, обдурили нас, власних солдат, крутять нами, як маріонетками, а ми дохнемо, мов мухи¹⁵.

Нарешті, якими методами СССР воював в Афганістані? А тими самими, що нині РФ в Україні:

Троє солдатів потрапили під трибунал за те, що, перебуваючи в стані алкогольного сп’яніння, вирушили до сусіднього кишлака за їжею та наркотиками. По дорозі вони напали на мирних жителів, убили дідуся та кількох жінок. На суді один із солдатів сказав: *«Коли на операціях я за вашим наказом двадцять чоловік на день на той світ відправляв, ви казали – молодець! Відмінник бойової підготовки! На Дошку пошани! А коли я захотів жерти – визнаю, надовбався я тоді, п’яний був – і пішов за бараном, бо провізії не*

с. 47–48, [Інтернет-посилання:] <https://core.ac.uk/download/pdf/185562142.pdf>

¹⁴ А. Г. Дугін, *Основы геополитики. Геополитическое будущее России*, Москва 1997, цит. за: Ю. Ковбасенко, Д. Філоненко, *Стратегії десакралізації імперських міфів засобами художньої літератури*, [в:] *Деміфологізація історії та творення міфів в українській науці та публічному просторі*, ред. О. Салата, Ю. Ковбасенко, Львів – Торунь 2021, с. 171.

¹⁵ М. Бутурлакідна, цит. праця, с. 28.

було, і *вбив таких самих людей, що й завжди вбивав*, але цього разу не за вашим наказом, то ви мене судити надумали?!»¹⁶.

Чи знав про все це Євгеній Євтушенко, пишучи вірш *Афганский муравей*, достеменно невідомо. Та це не так і важливо. Головне те, що цього “хорошого росіянина” думка афганців про законність/незаконність московитської інтервенції до Афганістану не цікавила в принципі. Рівно так, як і думка кавказців не цікавила “поганого росіянина” Міхаїла Лермонтова, а думка українців не цікавить зараз “поганого росіянина” Путіна (“cancel Putin”?).

І тут ми впритул наблизилися до того глобального феномену, якого все ще не бачить або не хоче бачити цивілізований світ: **навіть найкращі з-поміж “хороших росіян” іманентно й переважно є такими самими імперцями, як і “погані росіяни”**. При цьому особливо відверто, цинічно й неприховано імперський великодержавний шовінізм як перших, так і других виявляється в їхньому зверхньому ставленні саме до народів Сходу, тобто в “орієнталізмі”.

ВИСНОВКИ

Штучно створений та підтримуваний в усьому світі культ “великої” російської літератури та культури виконує роль ширми, за якою спритно маскується нутряна агресивно-імперська сутність Московії, “крива пика Росії” (Віссаріон Белінський), а в умовах сучасної повномасштабної російсько-української війни цей культ ще й вепонізується, безпосередньо впливаючи на поле бою.

Особливо цинічно традиційна зверхньо-імперська позиція Москви оприявнюється щодо народів Сходу, які апріорі сприймалися й сприймаються Москвою як “нижчі, нецивілізовані, відсталі”, тож саме східна експансія легше інтерпретувалася й інтерпретується московитами як “просвітницько-цивілізаційна” місія Росії (Московії).

Незалежно від способу презентації в літературних творах орієнталістських стратегій (чи то як відвертого імперського булінгу, чи то як “співчутливого” квазі-ліберального дискурсу), московитські письменники (зокрема й переважна більшість “хороших росіян”) завжди були й залишаються “трубадурами Імперії” (Ева Томпсон).

Русистам усього світу доречно якомога швидше деконструювати глорифікаційну модель вивчення/викладання московитської літератури та культури, переорієнтувавшись на постколоніальну (антиімперську)

¹⁶ М. Бутурлакiна, цит. праця.

інтерпретацію її творів, зокрема (а, можливо, й передусім) тих, котрі містять фермент орієнталізму.

БІБЛІОГРАФІЯ:

- Buturlakina Mariâ. 2016. *Publikacii A. Borovika o vojne v Afganistane v kontekste osvješeniâ meždunarodnyh otnošenij v žurnale «Ogonek» v 1987–1989 gg.* Belgorod: Belgorodskij gosudarstvennyj nacional'nyj issledovatel'skij universitet. W: <https://core.ac.uk/download/pdf/185562142.pdf> [Бутурлакина Мария. 2016. *Публикации А. Боровика о войне в Афганистане в контексте освещения международных отношений в журнале «Огонек» в 1987–1989 гг.* Белгород: Белгородский государственный национальный исследовательский университет. В: <https://core.ac.uk/download/pdf/185562142.pdf>].
- Dostoevskij Fedor. 1995. *Sobranie sočinenij v pätнадцати tomah*. T. 14: «Dnevnik pisatelâ» – 1877, 1880 i 1881 god. Sankt-Peterburg: Nauka [Достоевский Федор. 1995. *Собрание сочинений в пятнадцати томах*. Т. 14: «Дневник писателя» – 1877, 1880 и 1881 год. Санкт-Петербург: Наука].
- Dugin A. G. 1997. *Osnovy geopolitiki. Geopolitičeskoe budušee Rossii*. Moskva: Arktogeâ [Дугин А. Г. 1997. *Основы геополитики. Геополитическое будущее России*. Москва: Арктогея].
- Gucalo Êvgen. 1996. *Mental'nist' ordi*. Kiïv: Prosvita [Гуцало Євген. 1996. *Ментальність орди*. Київ: Просвіта].
- Kovbasenko Ūrij, Filonenko Danilo. 2021. *Strategii desakralizacii ïmpers'kih mifiv zasobami zasobami hudožn'oï literaturi*. W: Demifologizacii istorii ta tvorennâ mifiv v ukraińskij nauci ta publicnomu prostori. Red. O. Salata, Ū. Kobvasenko. L'viv – Torun': Liha-Pres: 162–183 [Ковбасенко Юрій, Філоненко Данило. 2021. *Стратегії десакарлізації імперських міфів засобами художньої літератури*. В: *Деміфологізація історії та творення міфів в українській науці та публічному просторі*. Ред. О. Салата, Ю. Кобвасенко. Львів – Торунь: Liha-Pres: 162–183].
- Kovbasenko Ūrij. 2019. *Adam Mickevič, Oleksandr Puškin, Taras Ševčenko: vizii nacional'noï identičnosti, misce v literaturnomu kanoni*. “Tekâ Komisji Polsko-Ukraińskich Zwiâzków Kulturowych” t. 6, nr 14: 33–52. [Ковбасенко Юрій. 2019. *Адам Міцкевич, Олександр Пушкін, Тарас Шевченко: візія національної ідентичності, місце в літературному каноні*. “Tekâ Komisji Polsko-Ukraińskich Zwiâzków Kulturowych” т. 6, № 14: 33–52].
- Lotman Ūrij. 2002. *Problema Vostoka i Zapada v tvorčestve Lermontova*. W: *Mihail Lermontov: pro et contra*. Red. S. V. Savinkova, K. G. Isupova. Sankt-Peterburg: RHGI [Лотман Юрий. 2002. *Проблема Востока и Запада в творчестве Лермонтова*. В: *Михаил Лермонтов: pro et contra*. Ред. С. В. Савинкова, К. Г. Исупова. Санкт-Петербург: РХГИ].
- Lotman Ūrij. 2019. *Tvorčeskaâ istoriâ stihotvoreniâ M. Ū. Lermontova «Spor» (1841) v kul'turno-istoričeskom kontekste*. “Naučnyj dialog” nr 10: 264–279 [Лотман Юрий. 2019. *Творческая история стихотворения М. Ю. Лермонтова «Спор» (1841) в культурно-историческом контексте*. “Научный диалог” № 10: 264–279].
- Manujlov V. A. et al. (red.). *Lermontovskaâ Ênciklopediâ*. 1981. Moskva: Sovetskaâ Ênciklopediâ [Мануйлов В. А. та ін. (ред.). 1981. *Лермонтовская Энциклопедия*. Москва: Советская Энциклопедия].

- Ševčenko Taras. 2009. *Kobzar*. Kiïv: Vidavnictvo «Škola» [Шевченко Тарас. 2009. *Кобзар*. Киïв: Видавництво «Школа»].
- Sribnâk Īgor. 2022. *Viðlunnâ vijni...: iðtoriâ odnogo apelû (pro usunennâ rosij's'kih naukovciv zì skladu naukovih rad pol's'kih akademichnih žurnaliv u svitli svitli epistolârnogo dialogu z ih golovnimi redaktorami)*. W: «Z tarczâ albo na tarczy»: wojny w historii cywilizacji światowej. Warszawa – Paryż: Międzynarodowe konsorcjum naukowo-edukacyjne im. Luciena Febvra: 36-45 [Срібняк Ігор. 2022. *Відлуння війни...: історія одного апелю (про усунення російських науковців зі складу наукових рад польських академічних журналів у світлі епістолярного діалогу з їх головними редакторами)*. В: «Z tarczâ albo na tarczy»: wojny w historii cywilizacji światowej. Warszawa – Paryż: Międzynarodowe konsorcjum naukowo-edukacyjne im. Luciena Febvra: 36-45].

ORIENTALISM W LITERATURZE ROSYJSKIEJ JAKO WYZNACZNIK MENTALNOŚCI IMPERIALNEJ

Streszczenie. Artykuł poświęcony jest badaniu orientalizmu literatury rosyjskiej (moskiewskiej) i identyfikacji skutecznych sposobów przeciwdziałania wykorzystywaniu przez Kreml literatury i kultury jako broni ideologicznej („uzbrojenia”) do kolonizacji innych narodów. Zadaniem autora było również zidentyfikowanie skutecznych sposobów dekonstrukcji starych (gloryfikacyjnych) modeli i poszukiwanie nowych (postkolonialnych) modeli badań i/lub nauczania literatury i kultury moskiewskiej przez rosyjskich/słowiańskich badaczy na całym świecie. Na podstawie konkretnego materiału autor śledzi i zastanawia się nad głównymi strategiami wdrażania orientalizmu, ucieleśnienia imperialnego poglądu Moskwy na Wschód jako „gorszy”, „dziki”, „niecywilizowany” i wymagający imperialnej kontroli. Stwierdzono, że niezależnie od strategii przedstawiania aspektów orientalistycznych w dziełach literackich (czy to jako jawne imperialne zastraszanie, czy jako pozornie „współczujący” dyskurs liberalny), zdecydowana większość moskiewskich pisarzy była i pozostaje „trubadurami Imperium” (Ewa Thompson).

Słowa kluczowe: orientalizm, studia rosyjskie, studia slawistyczne, studia postkolonialne, uzbrojenie literatury, „trubadurzy imperium”

ОРІЄНТАЛІЗМ РОСІЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ЯК МАРКЕР ІМПЕРСЬКОЇ МЕН- ТАЛЬНОСТІ

Анотація. Статтю присвячено дослідженню орієнталізму російської (московитської) літератури та виявленню ефективних шляхів протидії використанню Кремлем літератури та культури як ідеологічної зброї («weaponization») задля колонізації інших народів. Завданням автора було також визначення ефективних шляхів деконструкції старих (глюріфікаційних) та пошук нових (постколоніальних) моделей дослідження та/або викладання московитської літератури й культури русистами/славістами всього світу. На конкретному матеріалі простежено та відрефлектовано головні стратегії реалізації орієнталізму, тобто втілення московитського імперського погляду на Схід як «нижчий», «дикий», «нецивілізований», який потребує імперського контролю.

Зроблено висновок, що, незалежно від стратегії презентації в літературних творах орієнталістських аспектів (чи то як відвертого імперського булінгу, чи то як позірно «співчутливого» ліберального дискурсу) абсолютна більшість московитських письменників була й залишається «трубадурами Імперії» (Ева Томпсон).

Ключові слова: орієнталізм, русистика, славістика, постколоніальні студії, вепонізація (weaponization) літератури, “трубадури імперії”

How to cite this article:

Ковбасенко Юрій. 2024. „Орієнталізм російської літератури як маркер імперської ментальності”. *TEKA Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych* Vol. 6, No. 19. <https://doi.org/10.31743/tpuzk.17866>